

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

XX əsrin birinci rübündə Qacarlar Türk dövlətinin sonunun gəlməsində ərənçi şüəliklə yanaşı, "İran" və "İranlılıq" ideolojisi də mühüm yer tutmuşdur. Hər halda vaxtilə İslamda şiə məzhəbçiliyi bu daha güclü şəkildə ərənçiliklə uzlaşdıraraq Qacarlarda ruhani hakimiyyəti əl keçirən ərənçi farsdillilər, Məhəməd Əli Şah Qacarla (1907-1909) Əhməd şah Qacarin hakimiyyətləri zamanında (1909-1925) "İran" və "İranlılıq" ideolojisi ilə də siyasi hakimiyyəti əsasən ələ keçirməklə bütövlükdə Türk dövlətini tamamilə qəsb etməyə başlamışlar. Həmin dövrdə ərənçi qüvvələr zərdüşti ruhlu şiəçiliklə yanaşı, "İran" və "İranlılıq" ideolojisini ön plana çıxarmaqla hakim Türk ulusunun üzərində qorxunc bir oyun oynamışlar: "1925-ci ilə qədər türk sülaləsinin idarə etdiyi Qacarlar dövlətinin devrilməsində və farsların hakimiyyətə gəlməsində ilk növbədə, Güney Azərbaycan türklərinin İslam dini adı altında onların şüurlarına yeridilən şiəçilik-İrançılıq ideyası qarşısında yenilmələri olmuşdur". 1

Bizcə, Səfəvilər dövründə daha çox türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri ilə "şiəçilik" dini ideolojisi adı altında "din-məzhəb qaradaşlığı" qılığına girən farsdilli ərənçilər, Qacarlardan başlayaraq "İran və İranlılıq" adı altında ortaq vətən və ortaq dövlət ideyasını daha çox mənimsəmişdir. Burada əsas məqsəd türklərin din-məzhəb (şiəlik) həssaslığından sui-istifadə etdikləri kimi, eynilə ortaq dövlət ya da vətən ideyasıyla türklərdən tamamilə yayındırmaq olmuşdur. Nəticədə "İran türkləri" əsərində açıq şəkildə yazırdı ki, Qacarlar dövlətindəki türklər əsasən şiəliyin, qismən də "İran mədəniyyəti"nin təsiri altında xeyli dərəcədə farslaşmışlar, ya da İranlılaşmışlar: "Farslar türk ağalarını öz uluslarına yad bulmadıqlarından onları ulusal İran ağaları kimi bəyənmiş, türklər də fars uyarlığını mənimsəmiş, fars dilini ulusal ədəbi dil saymışlar. Bu yolla 500 (1000) ildən bəri şahlıq taxtında bir Türk xanı otursa da, bu xanlar, eləcə də türklər İranlılaşmış, yeni fars kimi tanınmışlar. Az sayda türkmənlərdən başqa, türklərlə, yeni Azərbaycanlılarla Qaşqaylar İranın rəsmi məzhəbi olan şiəliyə bağlıdır. Şiəlik İran türklərini belə farslaşdırmışdır, indi onlar özlərini türkləşmiş fars, yeni kökcə İranlı sayırlar..." 2

Bu nəzər nöqtəsindən yanaşsaq görərik ki, hələ 19-cu əsrdə Hind-Avropa mədəniyyətinin təsiri altında İranlılığı dəstəkləyənlər, ya da təbliğ edənlər də (Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağay, Mirzə Kazım və b.), buna qarşı olub türklüyünü müdafiə edənlər də (A.A.Bakıxanov, H.Zər-

dabi, S.Ə.Şirvani və b.) olmuşdur. Qeyd edək ki, çar Rusiyası tərəfindən Quzey Azərbaycan türkləri arasında özlərini "tatar", Güney Azərbaycan türkləri arasında "persian", "İranlı" adlandırılara hər cür şərait yaradıldığı halda, bu xəttə uymayanlar isə müxtəlif üsullarla cəzalandırılmışlar.

Hesab edirik ki, 19-cu əsrdə (özelliklə, 1828-ci il 10 fevral türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra) çar Rusiyasının Azərbaycan türklərinin iki yərə bölünməsi, üstelik həmin xalqın bir hissəsinin farslaşdırılması/ İranlılaşdırılması, digər hissəsinin isə tatarlaşdırılması/ruslaşdırılması prosesində Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağay və başqaları az-çox dərəcədə iştirak etmişlər.

tərkib hissəsi kimi görmüşdür. Çünki XIX əsrdən başlayaraq Əhəmənilər və Sasanilər hakimiyyətlərini ideallaşdıran farsdilli dini və qeyri-dini ideoloji qüvvələr, eyni zamanda burada yaşayan türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin farsdan dönmə olması təbliğatını da aparmışlar.

Bu anlamda XIX əsrdə Azərbaycan Türk aydınları arasında "İranlılıq"ın ən böyük təbliğatçısına çevrilən Mirzə Fətəli Axundzadə Qacar şahzadələrini belə inandırmağa çalışırdı ki, Qacar soyu Türk-Moğollardan çox İranda ya da farslarla bağlıdır. Bu anlamda özünü də "Farsdan dönmə Türk", "zahirən Türk" kimi qələmə verən Axundzadə birmənalı şəkildə ömrünün son çağlarında "İran", "İran-

çıyı əlindən getmişdir" ki, 5 deməli o, "tarixi-coğrafi Azərbaycan" a və onun əhalisinə antitürk məfkürənin çərçivəsində yaşamışdır (bütün bunlarla bağlı kitabın 1-ci cildində hərtərəfli bilgilər verilmişdir).

Çox maraqlıdır ki, Axundzadələr, Marağayilər Qacarlara Azərbaycan əyalətindən çar Rusiyasına gəlib onun təbəəliyini qəbul etdikdən sonra "İrançılıq" ideyasına qapıldıkları halda, onlardan fərqli olaraq 1828-ci ildən sonra Çarlığın müstəmləkəçiliyi altında yaşamağa məhkum olan Qafqaz Azərbaycanının Türk aydınlarının çoxu "Azərbaycan" anlayışını və onun müsəlman əhalisini Türklüklə izah etmişlər. Buna nümunə olaraq A.A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvanini, 7

Türk aydınları (S.Kəsrəvi, M.Əfşar və b.) İrançılıqla yanaşı ərənçiliyi, fars millətçiliyini də təbliğ etmişlər.

A) *Aryançılıq problemi. İkinci Məclis dövründə (1909-1911) və sonralar Qacarlarda bir çox Türk aydınlarının, dövlət xadimlərinin, o cümlədən Cəlaləddin Mirzə Qacar, Seyid Həsən Tağızadə, İbrahim Həkim, Əhməd Kəsrəvi, Mahmud Əfşar və başqalarının yalnız ortaq dövlətçilik, ortaq vətən anlamında təbliğ olunan "İran", "İranlılıq" ideolojisini deyil, ərənçiliyin əsas təbliğatçıları olmaları, sonuncu Azərbaycan Türk imperiyası Qacarlara tənəzzülündə mühüm rol oynadı. S.C.Pişəvəri yazır: "Ə.Kəsrəvinin əqidəsinə görə o vaxt Məhəmədəli Mirzə*

Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq

Bağışah dəstgahı qurub azadixahları asdırıb-kəsdirilməsinə nail olanlardan biri də həmin Həkimül-mülk (İbrahim Həkim-F.Ə.) ilə Həsən Tağızadə və başqa Azərbaycanlı nümayəndələrinin azadlığa qarşı laqeydliyi və xainanə rəftarı olmuşdur. Kəsrəvi, Tağızadəni o zaman çar Rusiyası səfirinin dilindən yalan söyləməkdə də ittihamlandırır. Məhəmədəli Mirzənin məşrutəni pozmasına bəraət qazandırmaya çalışır. Kəsrəvinin yazılanından hiss olunur ki, Tağızadə İngilis səfirliyi ilə bağlı olduğundan onun bir işarəsi ilə məclisi tərək edib qaçmış, Məhəmədəli Mirzə ilə azadixahlara müqavimətini sındırmaqda iştirak etmişdir. Həkim isə Tağızadə kimi hərəkət edərək, azadlıq meydanında bəzən özünü ondan da mühafizəkar bir adam kimi göstərmişdir. Ona görə məşrutə dövrünün bəlli-bəlli dövlət adamları sırasına keçməyə müvəffəq olmuşdur". 11Doğrudan da, Kəsrəvi "İran məşrutə inqilabının tarixi" əsərində S.H.Tağızadəni şahla əlbir hərəkət etməkdə, İngilislərlə iş birliyinə ittiham etmişdir. Bununla bağlı tarixçi alim Eynulla Mədətli "İranda Azərbaycan tarixi məsələləri" kitabında geniş məlumat vermişdi. 12

Başqa sözlə, onlar Azərbaycan türklərinin milli kimliyi, milli dili, milli tarixi, milli mədəniyyəti kimi məsələlərdə daha çox rusiyaçıların və ərənçilərin mövqeyinə yaxın olublar. Özelliklə, M.F.Axundzadə, Zeynalabdin Marağayinin Rusiyanın təbəələri olmalarına baxmayaraq İrançılıq, farsçılıq ideyalarını təbliğ etmələri, üstelik çarizmin onlara bu yoldə hər cür dəstək vermələri çox düşündürücüdür. Şübhəsiz, Rusiyanın onlara belə bir şərait yaratmasının əsas səbəbi "farsdillilik", "İranlı" kimliyi içində assimilyasiya olunmasını istədiyi

İlğın" və zərdüştcüliyin ideoloqu olmuşdur. O, əvvəlcə soyunun-soyunun türkmən olduğunu ifadə etdiyi halda, 3 sonralar özünü "zahirən Türk" adlandırıb əslini-nəslini farslarla bağlamış, açıq-aşkar "İran" və İrançılıq məfkürəsinin təbliğatçısı olmuşdur. Axundzadə yazır: "Qoy bütün İranlılar bir həqiqətə başa düşsək desinlər ki, biz farsların övladlarıyıq, İran bizim vətənimizdir. Hümmət sahibi olmaq, üviyyə axtarmaq, qeyrat və namus sahibi olmaq bizdən öz həcinslərimiz, həmdillərimiz və həmvətənlərimizin təəssübünü

H.Zərdabini, 8 C.Ünsizadəni, 9 M.Şahxatlı 10 və başqalarını göstərə bilərik ki, onlar hər fürsətdə türklüklerini dəfələrlə ifadə etmişlər.

Hər halda Məhəməd Əli Şahın (1907-1909) hakimiyyəti dövründən ərənçilər Qacarlar dövlətində üstünlüyü ələ almağa başlamışdırlar ki, bu da bir tərəfdən xarici qvvələrin (Rusiya və Böyük Britaniya) hərbi müdaxilələri, digər tərəfdən isə "İran", "İranlılıq", "Aryanizm" cərəyanının güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. Əslində Əhməd şah Qacar azyaşlı (o, 12 ya-

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının işğal altında yaşayan Quzey Azərbaycan Türk aydınlarının əksəriyyəti (Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Əlabbas Müznib, Ömər Faiq Nemanzadə və b.) Türklük, Turan ideyasını daha çox mənimsədikləri halda, Qacarlar dövlətinin əsas ulusu olan türklər, o cümlədən Güney Azərbaycan Türk aydınları onlara məxsus olan bu dövləti əldə saxlamaq üçün, ya da Qərbi ideologiyasının təziri altında bir müddət "İranlılıq" ideolojisini müdafiə etmişlər.

Güney Azərbaycan türklərini Şimali Azərbaycan türklərindən tamamilə ayırmaq idi.

Məsələn, Güney Azərbaycanın Təbriz yaxınlığındakı Xammə qəsəbəsində doğulub sonralar çar Rusiyasının təbəəsi kimi Tiflisdə yaşayan Mirzə Fətəli Axundzadə "İran", ya da Hind-Avropa və "Türk-Turan" məsələsində, "İran" mövqeyindən çıxış etmiş, zərdüştiliyə meyil göstərmişdir. Yeni Axundzadə açıq şəkildə Hind-Avropa nəzəriyyəsinə müdafiə edərək Sasanları, Zərdüştiləri İran-Fars tarixinin və mədəniyyətinin

çəkməyi tələb edir. Biz yadların, yolkəsənlərin, qaniçənlərin təəssübünü çəkməməliyik". 4

Axundzadənin İrançılıq "yol"unu davam etdirən Güney Azərbaycanın Marağa şəhərində dünyaya gəlib sonralar çar Rusiyasının təbəəsi olan Zeynalabdin Marağay da çar ideoloqlarının təsiri altında etnik soyunu kürdlərə bağlayaraq "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" əsərində (o, bu kitabını çar Rusiyasının təbəəsi olduğu dövrdə yazmışdır) "İran" və İrançılıq ideyalarını təbliğ etmişdir. Onun qəhrəmanı "İran" adını eşidən kimi ix-

şində şahlıq taxtına oturmuşdur) olduğu, eləcə də ilk məşrutə meğlubiyyətə uğradığı üçün faktiki olaraq ilk dövrələrdən hakimiyyət əsasən ərənçilərin əlində idi.

Bizcə, o dövrdəki İrançılıqla ərənçiliyi bir qədər fərqləndirmək lazımdır. Hər halda türk, o cümlədən Azərbaycan Türk aydınlarından bir qismi (M.Ə.Talibzadə və b.) liberal, demokrat əqidədən çıxış edərək İrançılıq ortaq dövlətçilik, ortaq yurd, ortaq haqq və azadlıqlar anlamında dəstəkləyib, ərənçilərdən uzaq durduqları halda, ancaq digər qisim Azərbaycan

1 Ələkbərov Faiq. Milli ideologiyaya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı, «Elm və Təhsil», 2014, s.26

2 Fərzəzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı, Təknur, 2012, s.19

3 Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cild. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.222

4 Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cild. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.142

5 Marağay Zeynalabdin. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, Avrasiya press, 2006, s.261

6 Bakıxanov A.A., Gülüstani-İrəm. Bakı, Möminin, 2001, s.206-207

7 Zərdəbi Həsən bəy. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, Avrasiya Press, 2005, s.26

8 Şirvani S.Ə. Seçilmiş Əsərləri. 3 cild. II cild. B., «Avrasiya Press», 2005, s.130

9 Azərbaycanlı. "Əvəmə gəzmək - yuxu yatmaqı dedin?" . Kəşlikül, 16 noyabr, 1890, N 115

10 Şahxatlı M. Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? "Kaspi", 1891, N 93

11 Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı: ADF-nin nəşri, 2005, s.181

12 Mədətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Turxan NPB, 2020, s.123-124